

İLHAMƏ BAXŞƏLİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
b_ilhame88@yahoo.com

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ROMANINDA İLK ZİYALİ OBRAZI

Açar sözlər: ziyalı obrazı, sosialist realizm ədəbiyyatı, inqilabi roman, milli xarakter, milli həqiqətlər.

Ключевые слова: *образ интеллигенции*, литература социалистического реализма, революционный роман, национальный характер, национальные истины.

Key words: *intellectual image*, socrealism literature, *revolutionary novel*, national character, national truths.

Azərbaycan nəsrində ziyalı obrazını ilk dəfə maarifçi romanlar aktuallaşdırmışdır. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yaranmış ilk Azərbaycan romanları üçün səciyyəvi olan zamanın fikir və ideyalarını ifadə edən maarifçi qəhrəmanlar –İbrahim bəy (Z.Marağayi, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”), Bahadır (N.Nərimanov, “Bahadır və Sona”), Şeyda bəy (S.Qənizadə, “Məktubati-Şeyda bəy”)və s. kimi obrazlar dövrün fikir forpostunu təmsil edir, milli həyat, gerçəkliklər haqqında tənqidi mövqeyi, tərəqqi, mədəni inkişaf, işıqlı sabah haqqında düşüncələri ilə geniş cəmiyyət kütlələrini ayıldırıdılar. Ədəbiyyatşünasların fikrincə, həmin ədəbi qəhrəmanların əks-sədası nəsrimizdə 1930-cu illərə qədər gəlib çıxmışdır: “Maraqlıdır ki, maarifçi düşüncə 1920-30-cu illər nəsrinə bütövlükdə xas olan cəhətdir. Yazıçıların ayrı-ayrı əsərlərdə məhz inqilabçı kimi təqdim etdikləri obrazların əksəriyyəti mahiyyətə maarifçi qəhrəmanlar kimi təzahür edir (“Studentlər”, “Araz”, “Tərən”, “Qəhrəman”, “Dumanlı Təbriz”)” [2, s. 138].

Bu faktı yazıçıların dünyagörüşü, yaradıcılıq metodu ilə yanaşı, 1930-cu illərin milli gerçəklikləri ilə də izah etmək lazımdır. Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğunun önündə ziyalılar təbəqəsi gedirdi, sosializm quruluşunun dayacağı fəhlə-kəndli sinfi elan olunsa da, milli cəmiyyətdə aşağı siniflər hələ kifayət qədər şüurlu şəkildə inqilabi proseslərə qoşula bilməmişdi. Ona görə də yazıçılar da tələb olunan inqilabçı surətlərini ziyalılar içərisindən seçir, rupor qəhrəmana çevirirdilər.

Bu baxımdan Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Studentlər” romanındayaratdığı ziyalı obrazına diqqət yetirək. Əsər “inqilabi roman” kimi qələmə alınsa da, yazıçının əsas məqsədi ziyalı düşüncəsi, ziyalı mövqeyindən inqilabi hərəkətin dünənini və 1930-cu illər həqiqətlərini üzə

çıxararaq əks etdirməkdir. Romanda milli gerçəklər Rüstəmbəyin mövqeyindən təhlil və tənqid olunur.

Romanın bu gün obyektiv təhlili göstərir ki, “Studentlər”də Yusif Vəzir “inqilab” mövzusunə məhz o zaman tələb edildiyi kimi “formal” yanaşmamış, hadisələri “inqilabçı qəhrəman” mövqeyindən deyil, özünə yaxın olan, özünün də bioqrafiyasının tərkib hissəsi olan ziyalı obrazı vasitəsilə “olduğu kimi” göstərməyə çalışmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən romanın qəhrəmanı Rüstəmbəy heç də mütərəddid deyildir, əksinə, tələbə həyatı fonunda yetişən, getdikcə yetkinləşən, qətiyyətli bir mövqeyə malik türk-azərbaycanlı ziyalıdır. Müasir dünyada cərəyan edən hadisələri, Birinci Dünya müharibəsi və onun nəticələrini, Rusiyada 1917-ci ildə baş verən inqilabi prosesləri milli mövqedən dərk etməyə, qiymətləndirməyə çalışan, fərdi baxışlara, mənəvi dəyərlərə, psixologiya və xasiyyətə, prinsipial xarakterə malikdir. Yazıçı öz qəhrəmanını ətrafındakı çoxsaylı digər türk-azərbaycanlı gəncliyinin əhatəsində təsvir etməklə və məhz bu və ya digər cəhətdən mütərəddid, qətiyyətsiz, yanlış və yarımçıq mövqedə olanlarla qarşılaşdırmaqla əsl gerçəkləri axtarır, bütövlükdə milli həqiqətin nədən ibarət olduğunu əks etdirməyə çalışır.

Rüstəmbəy, ətrafındakı gəncliyin əksəriyyəti kimi bəy nəslindəndir, əksəriyyəti kimi dini mühitdə böyümüş, saf dini hisslərə və dünyagörüşə qane olmuşdur. Böyük qardaşı Səmədin təsiri ilə kitablara həvəs göstərdikdən sonra dini mövhumatdan uzaqlaşmış, dünyəvi ideyalara maraq göstərmişdir. Təhsilə maraq gimnaziyaadan sonra onu Kiyevə, ali məktəbin hüquq fakültəsinə gətirib çıxarmışdır. Yazıçı XX əsrin əvvəlləri üçün çox aktual olan dini və dünyəvi dünyagörüş arasındakı mübahisələrə romanda yer ayırır. Bu xətt əsərdə, əsasən, Rüstəmbəy və Əlinin sürəkli dialoqlarında davam edir, birincinin dünya həyatı və xeyirxah əməllərə adlaması, ikincinin isə xürafatdan qurtula bilməyib intiharı ilə nəticələnir. Rüstəmbəy obrazı bu baxımdan ilk maarifçi romanlarımızdan olan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanının qəhrəmanı Bahadırı xatırladır, lakin ondan bir qədər irəli getmişdir. Bahadır milli cəmiyyətin nicatını digər ictimai-siyasi və mədəni sahələrdə olduğu kimi, din sahəsində də islahatlarda görür, alman protestantlığının banisi Martin Lüteri misal gətirirdi. İslam və qərb dinlərinə dair bir çox mətləblər, adlar “Studentlər” romanında da anılır, amma Rüstəmbəy ümumən dünyəvi həyatda dinin rolunun qabardılmasına qarşı çıxır: “Mən bəhailiyi qəbul edənlərə diqqət etdim. Bunların içində bir nəfər də olsun kamil adam yoxdur, hamısı yarımçıqlardır ki, avamlıqdan aralanıb, kamilliyə də çatmayıblar. Zətən gərək belə də olsun; çünki avam dinində möhkəm olar və ayrı dini öz dininə tərcih etməz; arif və kamillərin də dinə ehtiyacı yoxdur. Onlar dinsiz də yaşayışın yolunu tapmışdırlar... Halbuki din və elm bir-birinə düşməndir; həmişə vuruşublar, qiyamətədək də vuruşacaqlar...” [1, s. 17]

Yusif Vəzir romana müqəddiməsində vurğuladığı kimi, babalardan qalma Şərq düşkünlüyünün fəsadlarını bir çox müasir gənclərin əməllərində tənqid edir, müsbət Şərq dəyərləri və mənəviyyatını isə əsas qəhrəmanı Rüstəmbəyin simasında buna qarşı qoyur. Bu baxımdan Rüstəmbəy obrazını başqa bir maarifçi romanın – Sultan Məcid Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy” əsərinin qəhrəmanı Şeyda bəylə müqayisə edirlər. “Rüstəmbəylə Sofya Sergeyevnanın süjeti zahiri mənada, S.M.Qənizadənin “Gəlinlər həmayili” romanındakı Sofya Mixaylovna ilə Şeyda bəy arasındakı münasibətləri yada salır. Bunu mövzu və qəhrəmanların tipoloji yaxınlığı kimi də başa düşmək olar” [4, s. 67-68]. Tehran Əlişanoğlu “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” monoqrafiyasında yazır: “Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk aktualanmış Şərqli obrazına Şeyda bəyi (“Gəlinlər həmayili”, 1900) misal göstərmək olar. Onun həyatı qabaqcıl bir müsəlman ziyalisinin həyat tərz, daxili dünyası, amal və əməllərini görk etdiyi kimi (“Müəllimlər ictimaiyyəti”, 1898), düşüncələri, səyahət boyu qarşısına çıxdığı hadisələrə münasibət və yanaşmaları, insanlarla gövtar və rəftarı da Şərq insanını qabardır, nəzərə çarpdırır, təmsal verir, əsrin mütərəqqi dünyagörüşü və islami düşüncənin vəhdətini, daha doğrusu, birincinin ikincidə ehtiva olunduğunu təsbit edir” [2, s. 58-59]. Rüstəmbəy obrazı həyat tərzində Şeyda bəy haqqında yazılanlardan daha irəli gedir. Onun Qərb dünyasına nüfuzu, sadəcə, “səyahət” deyildir; təsadüfi epizodlar və nəzəri mübahisələrlə məhdudlaşmır. Rüstəmbəy Qərbdə, qərblilərin arasında yaşayır, fəaliyyət göstərir və hər gün milli xarakter bütövlüyünə malik Şərqli – türk, müsəlman, azərbaycanlı olduğunu təsdiq edir. O, sadəcə, islam ehkamlarından çıxış etmir, həyatda, təcrübədə sınaqdan, mənəvi vicdan imtahanından keçir. Təkcə kirayədə qaldığı ailədə, Sofya Sergeyevna ilə münasibətlərində deyil, romanın ikinci kitabında, Qalitsiyada yaşayarkən Zina və Tatyana qarşı yaranmış öləri yaxınlıq duyğularını dəf edə bilir, rus qadınının açıq-saçıqlığına qarşı təmkin və ləyaqət göstərir. Yazıçı müxtəlif millətlərə xas həyat təzlərini qarşılaşdırmaq fikrində deyil, əksinə, yüngül əxlaq və həyat tərzinə uyan Fərəməz, Qulamrza, Cəfər, Qulu və b. obrazların hərəkətlərini “babalarımızın şəhvət tütüsündə vicdanlarını boğmağa alışmış” mənfur vərdisləri ilə bağlayır, milli əxlaq mücəssəməsi kimi Rüstəmbəyi qarşı qoyur.

Rüstəmbəy təkcə qadınlığa münasibəti ilə deyil, bütünlükdə milli xarakter və davranışı ilə yabançılar içərisində nümunədir. Himalay Qasımov “Müasir Azərbaycan romanı” tədqiqatında göstərir ki: “İlk dəfə Çəmənəminli baş qəhrəmanına milli məkandan (vətəndən) uzaqlarda geniş fəaliyyət meydanı verir. Onu dünyanın narahat və böhranlı çağlarında öz millətinin gələcək taleyi üçün ümumtəxiri hərəkətə qoşur. “Studentlər”in qəhrəmanının ümumən roman dairəsini genişləndirməsi, janrın tutumunu estetik və idraki baxımdan dərinləşdirməsi Çəmənəminlinin Azərbaycan romanında böyük

xidməti kimi qiymətləndirilməlidir” [4, s. 68]. Başqa bir tərəfdən, “Studentlər” romanında Ukrayna, polyak, rus, yəhudi, gürcü, tatar və erməni xalqlarının həyat, məişət və mədəniyyətindən bəhs edən hissələrdə həmin xalqların tarixinə, adət və ənənələrinə müəllif bələdliyi” də [3, s. 188] heyrat doğurur və “vətəndən uzaqları” təsvir edən romanın dəyərini artırır. Bununla belə, istər romanın birinci kitabında, Kiyevdə, istərsə də ikinci kitabında Qalitsiyada cərəyan edən hadisələr heç də yabançı mühit təəssüratı doğurmur; əksinə, Şərq ruhu, milli mentalıq əlamətləri daha da qabarıq hiss olunur. Hadisələr istisnasız olaraq Rüstəmbəylə bağlı, Rüstəmbəyin ətrafında qurulduğundan, bu, qəhrəmanın gücünü, milli üstünlüyünü nümayiş etdirir. Rüstəmbəy bir azərbaycanlı olaraq Vətəni dünya hadisələri içərisində təmsil edir. Rüstəmbəy obrazı, sovet dövründə tənqid olunmuşdur, lakin birtərəfli, haqsız olaraq. Obrazın öz mündəricəsinə uyğun olaraq yox, “ideologiya əsasında qiymətləndirdikləri üçün” [4, s. 66]. Qeyd olunduğu kimi, sosialist realizminin tələbi ilə, “romanda inqilabçı obrazlar axtarmış, Mərdana, Büləndə, Şamoya oxşayan tiplər tapmadıqda yazıçını təftişə başlamışlar” [5, s. 214]. Rüstəmbəy inqilabçı deyil, onun ictimai fəaliyyəti birinci kitabda Şərqi tanıtmak üçün digər tələbələrə birgə təşkil etdiyi müsəmirələrdən ibarətdir; ikinci kitabda isə artıq ali məktəbi bitirib, Qalitsiyada xeyriyyəçiliklə məşğul olan ictimai təşkilatda “zemstvo” sədri kimi çalışır. Yalnız müharibə gedən bölgədə deyil, doğma vətəninə baş verən ictimai-siyasi proseslər də onu dərindən maraqlandırır. Bu baxımdan romanda Rüstəmbəyin düşüncələri ayrıca bir xətti təşkil edir və 1930-cu illərin oxucusuna vacib informasiyalar ötürür.

Qəzetlərdə oxuduğu, Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakıda, Gəncədə fəaliyyət göstərən “Cəmiyyəti-xeyriyyə”, “Nicat”, “Səfa”, “Nəşri-maarif” kimi təşkilatlarda “türk gəncliyi”nin qaçqınlara yardım etməsi, “bütün dalgın yerlərdə şöbələr açıb, zərər görənlər müsəlman əhalisinə yardımda bulunması” barədə xəbərlər [1, s. 204], çar hökumətinin qızısdırdığı erməni-müsəlman davasının nəticələri, Şuşada “Difai fədailəri”nin gördüyü işlərin xatırlanması və s. təfərrüat və detallar Rüstəmbəyin milli qayğılarla yaşadığını büruzə verir: “Ah, bizim ziyalıların tarixi yazılsa da: ittihad-islam, Turan... min bir çarpışma... Keçilən yolların böyük qüsurlarına baxmayaraq axırda öz doğma ölkəmizin siyasi, iqtisadi və mədəni ehtiyaclarına dönəcəyik, ermənilərlə də barışıq yolu bulacağıq...” [1, s. 54] 1930-cu illər üçün sosialist realizmi yazıçıları inqilabi hərəkatın tarixini XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə çəkib apardığı halda, Yusif Vəzir “Studentlər” romanında məsələyə realistikcəsinə yanaşaraq: “Bizdə inqilabçı varmı?” sualını cəsarətlə səsləndirir. Xəlilin Səlməna verdiyi bu suala: “Var! Var!” cavabını verirsə də, “inqilab” həvəsində olan gənc kimisə sadalaya bilmir. Əsl reallıq isə romanın baş qəhrəmanı Rüstəmbəyə münasibətdə aşkarlanır: “Xəlil Rüstəmbəyin adını çəkdi, Səlməna ağzını büzdü: – Rüstəmbəy yaxşı oğlandır, ancaq... bəy balasıdır.

Toxluqdan Tolstoy kimi mənəvi axtarış dövrü keçirir. Ruhunda “roman-tizm”lə “rasionalizm” çarpışmadadır. Qələbə nə tərəfdə qalacaq, bəlli deyil... dəruni “refleks”... nə bilim nələr..., yoldaş, təkamülün aramla yürüməsinə vaxt yoxdur. İnqilabi addımlar lazımdır!” [1, s. 116-117]

1930-cu illər də ədəbiyyatdan “inqilabi addımlar” gözləyir. Realist yazıçı olan Yusif Vəzir Çəmənzəminli isə 1910-cu illərin gəncliyindən bəhs edən romanında bunu təsdiqləmir, çünki təkcə Rüstəmbəy deyil, onun ətrafında olan gəncliyin də əksəriyyəti “bəy balası”dırlar; “mənəvi axtarış” prosesi keçirirlər. Rüstəmbəy onların tipik nümayəndəsidir və bütövlükdə milli hərəkət dövrü gəncliyini səciyyələndirir. Onun zamana, ictimai proseslərə, Rusiyada baş verən inqilablara dair elə düşüncələri vardır ki, 1930-cu illərin repressiya mühitində bunları xatırlatmağın özündə bir mənəvi cəsarət görünür: “Düşüncəsinin birinci sırasını təşkil edən öz vətəni və öz milləti idi. Rüstəmbəy islamiyyət məfkurəsi ilə əlaqədar deyildisə, Turan ideali daşıyanlardandı. O, “Tərcüman” qəzeti məktəbinə mənsub olaraq, “dildə, işdə, fikirdə birlik” tərəfdarı idi. Odur ki, milli müqəddarat deyə düşündükdə Azərbaycanla bərabər Türkünstan, Edil boyu və Kırımı da nəzərdə tuturdu...” [1, s. 206]

Avtobioqrafik cizgiləri nəzərə alsaq, bu milli düşüncələr Yusif Vəzirin özünə aid idi, rupor qəhrəmanına aid etmişdi. Qəhrəmanın “yüksək mədəniyyətə malik” Polşa xalqı ilə öz millətinin mədəni geriliyini müqayisə etməsi [1, s. 108], rus əsarətində olan “polyakların fəlakətini məhkum millət nümayəndəsi sifəti ilə daha yaxından, daha səmimi olaraq duya bilməsi” [1, s. 185], 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra: “ruslaşdırma, provaslavlaşdırma əbədi olaraq tarix səhifələrinə keçir. Artıq hakim və məhkum millət yoxdur...” [1, s. 191] düşünməsi də ictimai görüşlərinin məhz milli xarakter daşdığını göstərir. Bu baxımdan Rüstəmbəyin bolşeviklərin rəhbəri Leninə münasibəti də maraq doğurur. Yazıçının ümumən rəğbətə yozduğu bu münasibətdə də milli maraqlar ön plandadır: “Velikoruslardan başqa, Rusiyada yaşayan bütün xalqlar Leninə “ləbbeyk!” deyirdi. Rüstəmbəyin də Lvov, Milyukov, Quçkov hökumətindən get-gedə soyuyaraq Leninə yavıqlaşmasının başlıca səbəbi milli məsələdən irəli gəlirdi. Rüstəmbəy qırx milyonluq türk-tatar xalqlarının məhkumiyyətdən qurtarmasını şiddətlə istəyirdi; inqilaba da həmişə bu nöqteyi-nəzərdən baxaraq onun doğru yolda olub-olmamasını kəsdirə bilirdi. Rüstəmbəydə sinfi görüş yoxdu. Daha doğrusu, qeyri-şüuri bir halda ifadə olunurdu... Leninin milli nəzəriyyəsinə də öz zehniyyətinə uyduraraq qəbul etmişdi... Lenin bütün Şərq xalqlarının ana torpağında müstəqil yaşamalarını tələb edirdi” [1, s. 208].

Əlbəttə, əsl həqiqəti ifadə edən, Şərq xalqlarının müstəqillik arzusunu yada salan belə bir roman 1930-cu illərin repressiya havasında müsbət qarşılanı bilməzdi. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, 1936-cı ildə “Yusif

Vəzirin əsərlərində yürütdüyü “obyektivizm”ə görə onu suçlamış, “Ədəbiyyatda kontrrevoliyusion sarsaqqlama” kimi baxmışdılar”, hətta “Azərbaycan yazıçıların 1937-ci ilin iyununda keçirilən üç günlük yığıncağında “Studentlər” “faşist əsəri” olaraq ittiham edilmişdi [3, s. 181]. Yusif Vəzir Çəmənəminli yazdığı həqiqətlərə görə, sovet dövrünün onlarla, yüzlərlə, minlərlə digər qələm sahibləri kimi repressiyaya uğradısa da, qələminə yalan demədi. Azərbaycanda davam edən inqilabi hadisələrə sosilaist realizminin tələb etdiyi inqilabçı obrazların mövqeyindən deyil, əsl realizm tələblərindən, ziyalı obrazının gözü ilə nəzər saldı və qiymətləndirdi. Bu baxımdan Rüstəmbəy sovet dövrü romançılığımızda ilk aktuallanmış ziyalı obrazı hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə. II c., Bakı, Elm, 1976, 746 s.
2. Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
3. Hüseynoğlu Tofiq. Ədəbiyyatla yaşayırəm. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 326 s.
4. Qasımov Himalay. Müasir Azərbaycan romanı (janrın poetika və tipologiyası). Bakı: N.Tusi adına ADPU, 1994, 148
5. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 272 s.

İ.Bakhshaliyeva

The first intellectual image of Azerbaijan novel in the soviet period

Summary

The article deals with the intellectual image of Yusuf Vezir Chamanzaminli's "Students" novel. The protagonist of the novel, Rustambey's face the typical features of the intellectuals living in the early 20th century were reflected.

Rustambey is a Turkish-Azerbaijani intelligentsia who has a principled character, with personal views, moral values, psychology and temperament It is understood that autobiographical elements are used to create Rustam's image. The realist writer appealed to his intelligent image to show the objective difficulties of socialist construction in Azerbaijan. The author sought to show the "revolutionary movement" yesterday and the 1930s truths as "as is" through its intelligent image. Rustembey is compared with the first intelligent images (Bahadır and Sheida bey) of our enlightenment novels in

the article. National spirit of image, national thought, and national character integrity and national concerns are reflected in the article.

И. Бахшалиевой

**Первый интеллектуальный образ романа Азербайджана в
советский период**

Резюме

Статья посвящена интеллектуальному образу романа Юсуфа Везира Чаманзаминли «Студенты». Главный герой романа, лицо Рустамбея, отражало типичные черты интеллектуалов, живших в начале 20-го века.

Рустамбей - турецко-азербайджанская интеллигенция, которая имеет принципиальный характер, с личными взглядами, моральными ценностями, психологией и темпераментом. Понятно, что автобиографические элементы используются для создания образа Рустама. Писатель-реалист обратился к своему интеллектуальному образу, чтобы показать объективные трудности социалистического строительства в Азербайджане. Автор стремился показать «революционное движение» вчера и истины 1930-х годов «как есть» через его разумный образ. Рустембея сравнивают с первыми интеллектуальными образами (Бахадир и Шейда бей) наших просветительских романов в статье. В статье отражены национальный дух имиджа, национальная мысль, целостность национального характера и национальные интересы.

Rəyçi: Tehran Mustafayev
AMEA-nın müxbir üzvü
Filologiya elmləri doktoru, professor